

Институционално-културен комплекс или за връзката между политически институции и културна среда

Антоний Тодоров

Сп. Политически изследвания, брой 1-2, 2009, с. 17-36.

Въпросът „що е политика” има различни измерения: академично и гражданско. Историята на дефинициите на политическото е дълга и тук не е мястото да я изяснявам. Мога да отбележа по-общо, че съществуват два типа подходи към политиката, които я разглеждат като предимно консенсуална дейност насочена към общото благо, или като предимно конфликтна дейност, насочена към разрешаването на социалните конфликти. Едно съдържателно обобщение на различните подходи в дефинирането на политиката е направил Георги Карасимеонов в книгата си „Политика и политически институции” (Карасимеонов 2005: 16-19). Академичните дефиниции имат дълга история, но общото между тях е, че политиката има за основна функция създаването и поддържането на обществената цялост. Тази функция трябва да се разглежда системно и не може да съществува на равнището на индивидуалното участие в политиката. На равнището на индивида участието в политиката, в обществения живот като цяло, се основава на разбирания и представи за това, какво е политиката, какво е значението на индивидуалното участие в нея. Тези разбирания и представи са едновременно наследен опит от предишните поколения (политическа култура), усвоен опит и натрупани знания за ориентирание в политическия живот (гражданска компетентност) и интериоризирани политически ценности, самосъзнание за това, какво е важно в обществения живот, кое е правилно и кое не (ценностни йерархии).

Тук понятието за политическа култура ще се разглежда по-тясно, не като синоним на политически ориентации, нагласи и ценности, отделени от рационалните елементи на политиката, а като натрупан политически опит, който е усвоен и интериоризиран, за да се превърне в мотивация на поведението. Наследеният политически опит или накратко, политическата култура, е източник на ориентации и разбирания, на умения, навици и способности, на инструменти и капацитети за действие в политическия и изобщо в социалния живот. Усвояването на наследения опит чрез механизмите на политическата социализация обогатява „наследството” със собствен опит, с нови знания, умения, усвоени практики и инструменти за политическо действие, превръща се в определена гражданска компетентност, позволяваща ориентирането в политическия живот, разбирането му и избора на различни индивидуални и колективни стратегии на поведение в политиката.

Политическата теория разграничава два подхода към политическите явления: културалисткия и рационалисткия. Подходът на политическата култура като политическа обяснителна теория често се противопоставя на подхода на рационалния избор, разглеждащ политиката като пазар, в който участниците вземат решенията си рационално и на основата на преценката за възможните ползи и загуби от един или друг избор. Политическата култура търси по-скоро социологически обяснения в политическото поведение на индивидите и социалните групи, обяснения основани на споделяните ценности и представи, включително на емоции и нерационални мотивации. Това противопоставяне, според Тодор Танев, може да се обясни с „младенческата възраст” на политическата наука, поради което той предлага в

мащабното си изследване „Политическата култура” синтетичен подход, при който самата политическа култура е резултат от сложен културен избор, а чистата рационалност винаги се допълва от една културна рационалност (Танев 2001: 18-19).

Въведено от 1965 г. от Гейбриел Алмънд, понятието политическа култура е станало оттогава насетне една от основните категории на политическата наука. Самото понятие култура е амбивалентно, обект на многобройни академични спорове и имащо различни дефиниции и интерпретации. Често смесваме понятията култура, цивилизация и нрави, в зависимост дали националната философска традиция е немска, английска или френска (Георгиев, 2000: 46). В референтното си изследване „Гражданската култура” Г. Алмонд и С. Върба дефинират три „чисти” типа политически култури: патриархална или енорийска (parochial), поданическа (subjective) и участваща (participant). Те се основават на сравнението, което осъществяват между пет национални политически системи (САЩ, Великобритания, Германия, Италия и Мексико). (Алмънд, Върба 1998) Националните политически култура са най-често смесица от трите, в различни съотношения.

Понятие за институционално-културен комплекс

„Всяко общество подхранва политическия ред, който отразява неговия характер”, отбелязва в книгата си „Политическа социология” френският политолог Жак Лагроа (Lagroye 2003: 3). Това твърдение несъмнено е в същото поле на разбиране за връзката между политика и култура, която намираме още у Монтескьо, който обръща внимание на значението на обществените нрави за разбирането на политическите институции. Същото виждаме и у Токвил, когато разсъждава за това, кои са действителните ограничения пред опасността за тиранията в англо-американското общество от 1830-те години. Културната среда на политическите институции несъмнено е важна, за да разберем съдържанието на самите институции, тяхната ефективност.

Политиката има културни детерминанти, ако под последното разбираме един цялостен комплекс от разпространени идеи, възгледи, вярвания, но също и навици и практики на живот в общество. Но връзката не е еднозначна и е важно да приемаме и обратното – определени политически институции са в състояние да повлияят на културните характеристики на едно общество, да променят неговите разпространени разбирания, навици и социални практики. Аренд Липхарт в известната си работа „Модел на демокрация” обосновава тезата за съгласуване, сходство (congruence) между политическа структура и политическа култура (Lijphardt 1999)

Смятам, че е необходимо да се въведе нова категория, описваща именно това взаимодействие (а не еднозначна детерминация). Струва ми се, че употребата на „институционално-културен комплекс” в случая е оправдана.¹ Става дума за резултата от взаимодействието на един културно-исторически и на един институционално-политически процес в дадено общество, пораждащо комплекс от разпространени идеи вярвания, навици и практики, правила и норми, материални структури, които в своята цялост формират общата политико-културна среда на индивидуалното и колективното социално действие. Това понятие изглежда близко до използваното в марксистката парадигма понятие за социална структура. Социалната структура е комплексен резултат от дейността на предишните поколения, „заварена действителност”,

¹ Понятието „комплекс” е многозначно, отвежда към психоанализата и други дисциплини. Използването му тук е в смисъл на структурна цялост от елементи, единство на културни и институционални елементи на политиката.

съществени страни на цялостната обществена организация, дефинирани най-вече чрез различните места и роли на индивидите и социалните групи в цялостната обществена конструкция. Тези различия, наследени като даденост от всяко ново поколение, са най-вече от гледна точка на достъпа до ресурси и стратегически топови на социалната система, позволяващи на индивидите и групите да имат различни възможности да влияят на общите дела. Социалните структури са резултат от социалната дейност, но същевременно и нейни детерминанти, обективни граници. Институционално-културният комплекс не обхваща всички резултати от предишната социална дейност и не се отнася най-вече до различията в стратегическите ресурси на индивидите и социалните групи. Той е общата среда, в която се изработват идеите, практиките и навиците на политическото поведение. Разбира се, това не означава, че индивидите и социалните групи имат едни и същи ресурси като например социална компетентност или това, което Робърт Патнам нарича „социален капитал” (Putnam 2000)², но всички действат в една и съща среда, един и същ институционално-културен комплекс, който задава различни възможности и стимулира по различен начин гражданската и политическата активност. Институционално-културният комплекс има едновременно структурни и функционални измерения, той е част от „заварената действителност”, детерминант на политическото поведение, но същевременно негова среда, която зависи и се променя от това поведение. Този комплекс насочва основно вниманието на изследователя не към социалните неравенства и техните основания и произход, колкото към тясната връзка между институционално-нормативните и социално-културните измерения на политическото участие.

Институционално-културният комплекс може да се свърже и с понятието за хабитус на Пиер Бурдийо.³ Хабитус е източникът, присъщият на практиките разум, система от трайни и преносими нагласи, схеми на разбиране, оценка и действие, продукт на изживения от индивида опит, който по някакъв начин го кондиционира, приспособява към съществуващата система на господство и подчинение. (Nordmann, 2006 : 24) Хабитусът позволява на индивидите да инкорпорират социалния ред, да го приемат като част от себе си, да му се подчиняват, дори когато очевидно този ред не ги устройва. Институционално-културният комплекс включва хабитусът, защото включва политическата култура – онези трайни нагласи, които карат хората да се ориентират в политическия ред, да се възползват от възможностите му, дори когато той не ги устройва. Но хабитусът отвежда към интериоризацията на наследената система от господство, в термините на Бурдийо това е парадоксалният механизъм на примиряване с несправедливостта, приемане на подчиненото положение, защото именно поради него съответните индивиди не могат да излязат извън него, да формулират своето недоволство, да представят исканията си като политически. Институционално-културният комплекс е по-широка категория, среда на индивидуалното и групово политическо действие, среда със своите ограничения, но проницаема, зависеща от действието, податлива на промени, свързани с действието.

Институционално-културният комплекс ни позволява да разберем, какво е значението на политиката в дадено общество. Разпространеното разбиране за политиката е важна характеристика на всяко модерно общество, отвеждаща към съдържанието на неговия

² Дебатът по въпроса е широк – виж например Field, J. *Social Capital*, London: Routledge., 2003; Fine, B. *Social Capital Versus Social Theory: Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium*, London: Routledge, 2000; Smith, M. K. „Social capital”, the encyclopedia of informal education, 2007, www.infed.org/biblio/social_capital.htm.

³ Le Sens pratique, 1980.

институционално-културен комплекс. Тази категория е свързана и с легитимността на политическото господство. Всъщност легитимност има не само господството, но цялата политическа система, защото самото господство се осъществява само в някаква по-цялостна система на политически отношения и взаимодействия. Макс Вебер, както е известно, дефинира легитимността като характеристика на господството, която го прави приемливо за управляваните (Вебер 1992). Легитимността е качество на политическата система, чието съдържание отвежда към доброволното приемане от страна на управляваните на нейните институции (система от правила и норми), на произтичащите от това разделения на ролята и задължения за индивиди и групите. Институционално-културният комплекс непременно съдържа и легитимността на политическата система, защото тя определя, доколко е значима, т.е. приемлива и изисквана гражданската инициатива и индивидуалното политическо действие.

Тук се налага и едно последно разграничение – между институционално-културен комплекс и политическа система. Политическата система е основна категория на политическата наука и на политическата социология и има своята дълга история.⁴ В порядъка на работна дефиниция, политическата система ще разглеждаме като организирана цялост от политически институции (норми, правила), автономни политически актьори (индивидуални и групови), политически вярвания и идеологии, и политически отношения (най-вече между управляващите и управляваните). Институционално-културният комплекс трябва да се разглежда като такава страна на политическата система, която изразява нормативно-културното измерение на всяка една от посочените четири съвкупности от елементи. Това означава да разглеждаме политическите институции като резултат от исторически и културен процес, да анализираме политическите актьори като кристализация на един сравнително продължителен политически процес на диверсификация и противопоставяне, на организация и идентификация. Това означава да си представяме политическите идеологии и вярвания не отделени, а изцяло вплетени в една по-цялостна мрежа от разбирания, схващания, убеждения, обяснения, нагласи, ценности, вярвания, предразположения, които са резултат от сложен историко-културен процес. И най-сетне, това означава да разбираме политическите отношения като механизъм на социално конструиране на реалността, на взаимодействие, в което се пораждат разбиранята за ролята на актьорите, на тяхната идентичност, на тяхното по-цялостно място в системата от политически отношения.

Най-сетне, институционално-културният комплекс може да се съпостави с политическия режим. Политическият режим отвежда към мрежата от политически институции (норми, правила, организация), чрез които държавата упражнява властта си върху политическото тяло. Това е формата на управление, форма която винаги е съществена, защото опира до типа на упражняването на властта. Следователно политическият режим се отнася предимно до политическите институции, но съдържа също така и онова, което наричат политически нрави, трайни нагласи и навици, установили се практики, свързани с властването, властовото разпореждане, упражняването на властта. Политическият режим също така е свързан и със стила на властване. Институционално-културният комплекс съдържа политическия режим именно като резултат от историко-културен процес. Тук интересът на изследователя не е просто към мрежата от институции, а към исторически възникналата и стабилизиращата се мрежа от институции на управлението.

⁴ Една от първите работи в тази връзка е публикуваната през 1953 г. книга на Дейвид Ийстън: Easton, David, *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. 1993.

Институционално-културният комплекс е начин да се погледне на политиката като исторически процес, породил определено състояние на политическото взаимодействие, което е едновременно рамка и среда на политическото действие, но и негов фактор и стимул. Това понятие ни позволява да проблематизираме основанията и ограниченията, мотивациите и границите на индивидуалното и колективното политическо действие, т.е. да търсим отговора на въпроса, как се дефинира политическото участие.

Институционално-културният комплекс е резултат и от съвкупността от процеси, които наричаме с общата категория „модернизация“. Това е понятие, което е предмет на многобройни изследвания в различни области: философия, социология, антропология, история, политология, теология. Тук няма за цел да го дефинирам прецизно, а да посоча онова негово съдържание, което ще приема с оглед на изследването на условията на политическото участие. Затова ще се позова най-вече на Юрген Хабермас във философски план, но също така на Жак Лагроа, Филип Бро, Ив Делoa и Стивън Кинг в плана на политическата наука и най-вече на теорията за модерната държава. Във „Философският дискурс на модерността“ Хабермас я дефинира като рационализация и отвореност към бъдещето. (Хабермас 1999: 1-6) Тази рационализация води до скъсване със средновековната догматика, но най-вече оспорва институционалния ред на феодалната система, при която, както казва Хабермас в друг свой текст, „Структурни изменения на публичността“, противопоставянето на публично и частно загубва своята задължителност (Хабермас, 1995: 57). Нещо повече, модерното време е белязано едновременно от отделянето на автономна публична сфера и на автономна частна сфера – сфера на „гражданското общество“, като противопоставяща се на държавата автентична област на частната автономия. (Хабермас, 1995: 66). В „Политическа социология“ Жак Лагроа развива елементите на появата на моделната държава, чиито първи модели виждаме в края на XV век в Западна Европа: след края на Стогодишната война във Франция и появата на централизираното кралство под управлението на дома Валоа; след края на испанската Реконкиста и обединението на Кастилия и Леон в кралство Испания; след края на Войната на двете рози в Англия и обединението на кралството под властта на Тюдорите. (Lagoye, 1992 : 58-59). Същата теза споделят Филип Бро в „Да мислим държавата“ (Braud, 1997 : 106-108) и Ив Делoa в „Историческа социология на политическото“ (Déloy, 1997 : 36-38) – модерната държава се налага като новата форма на политическа организация на автономната публична сфера, отделена все по-ясно от частната сфера и поставяща се над частните разделения и различия.

Модернизацията в плана на политическото е по същество процес на разграничаване и обособяване на публичната сфера (държавата) и на частната сфера (гражданското общество). Това разграничение създава нови условия на политическото участие, което вече трябва да се разбира не толкова в античния му смисъл, през призмата на самата природа на гражданина, определяна чрез понятието за граждански дълг, а много повече като съзнателен избор, усилие да се прескочи от сферата на частното в сферата на публичното. Както всъщност обяснява Бенжамен Констан в знаменитата си реч от 1819 г. „За свободата на древните сравнена със свободата на модерните народи“, истинската модерна свобода е личната (частната) свобода, а политическата свобода е само нейната гаранция, за разлика от древността, където личната свобода е изцяло претопена в публичната. (Констан, 2002: 208, 219). Модерното време започва с разграничаването на личната (частната) сфера от публичната (политическата), а заедно с това и с появата на ролята на гражданина – автономния политически субект, който е прекрачил в границите на публичното, т.е. политическото действие.

Модернизацията е същевременно и масовизация, както в плана на икономиката, така и в плана на политиката. Масовизацията е другото лице на демократизацията, така както я описва Токвил в „Демокрацията в Америка”. Според него демократичният феномен се състои именно в навлизането на масовия гражданин в политическия процес, масовото участие в политиката. „Великата демократична революция”, за която Токвил говори в самото начало на знаменитото си произведение, е всъщност едно световно разпространение на „равенството в условията”, онази основа на демокрацията, която позволява всички граждани да имат равна политическа компетентност. (Токвил, 1995: 39). Модерното общество е масовото общество (обществото на равенството на възможностите), което всъщност предполага и масовото участие в политиката. Но модернизацията не поражда непременно активен гражданин, субект, който почти автоматично чувства задължение за участие. Масовото общество може да произведе просто една „масова консумация” на „политическите продукти”. В този случай индивидът е пасивен субект, дори той почти не е субект на политиката, а много повече неин обект, част от управляваното мнозинство.

Институционално-културният комплекс има разновидности именно от гледна точка на индивидуалното отношение към политиката и политическото участие. Както и на институционално-културните рамки на това участие. Има модерни общества, където политическото участие е резултат от масова политизация, която се основава на нарастващ интерес към политиката, нарастваща гражданска ангажираност и оттам – нарастваща политическа мобилизация. Това общо взето е очакваната обща тенденция на модернизацията и демократизацията, включително на българското общество след Освобождението. Но политизацията може да има и друг механизъм – чрез онова, което наричаме политическа манипулация, която инструментализира масовото участие в политиката, прави го по същество манипулирано участие. Разграничаването на волевото от манипулираното участие в политиката е важно, за да разберем характера на различните политически общности, съдържанието на различните институционално-културни комплекси. Последното разграничение позволява също така да отговорим на въпроса, дали политизацията е универсално проявление на модернизацията и на създаването на масово общество. Също така да отговорим на въпроса, дали политизацията се отнася до всички политически системи или само до демократичните. Разграничаването на тези два основни типа политизация (волева и манипулирана), позволява да заключим, че политизацията може да съществува във всички политически системи, но преобладаващият ѝ тип зависи от характера на институционално-културния комплекс.

Категорията институционално-културен комплекс позволява да анализираме действителните политически режими не единствено през призмата на класификацията им според приета обща схема, а именно като реални, т.е. най-често от смесен тип, съдържащи елементи от различните „идеални типове” политически режими. Така например можем да приемем достоверността на такива квалификации на реалните политически режими като „тоталитарна демокрация” (по Якоб Талмон)⁵, „демократичен цезаризъм” (за режима на Наполеон Бонапарт), „популистка демокрация” (подобно на „тиранията на мнозинството” на Токвил за режима на Хуан Перон в Аржентина). Както и да проблематизираме „представителното управление” като смесица на демократични принципи и елементи на олигархия. Така политическото участие няма да бъде непременно смятано за нормативно изискване единствено на демокрациите, въпреки че такова изискване произтича донякъде от самата теория за

⁵ Talmon, J., *The Origins of Totalitarian Democracy*, 1952.

народния суверенитет. Парадоксално, но модерният политически консерватизъм, а не само либералната традиция на народния суверенитет, също съдържа изискването за участие. Да не говорим, че не можем да си представим модерните тоталитарни режими без масово участие, макар господстващата форма на политизация при тях да е манипулираната (инструментализираната) мобилизация.

Връзката между политическата система и културата е съществена. Институциите имат иманентна връзка с културните отлагания, едновременно вътрешни и външни. Ето защо политиката може да се разглежда като институционално-културен комплекс, като специфично взаимодействие на наследения, натрупания опит (който може да бъде мобилизиран, използван) и създадените институции, които не произтичат непосредствено от този опит, често са заимствани отвън, наложени от обстоятелствата или от конюнктурата, приложени дори и произволно. Политическите общества (или изобщо обществата) се различават по характеристиките на този институционално-културен комплекс.

Двама френски политически философи, Жан-Мари Донегани и Марк Садун, в книгата си „Какво е политиката?“, разграничават унитаристката и плуралистката концепция за политиката, като свързват тези два възгледа респективно с републиканизма и либерализма (и двете понятия тук са във философски, а не в партийнополитически смисъл). Унитаристката концепция смята полиса за по-важен от обществото, съответно гражданинът има по-важно значение от индивида. Либералната концепция, обратно, смята, че публичното благо не може да противоречи на частното благо, както и че полисът не може да прониква до вътрешния свят на индивида. (Donegani, Sadoun 2007 : 49-50) Институционално-културният комплекс съдържа тази дихотомия, съотношението между републиканизъм и либерализъм в концепцията за полиса е важна негова характеристика. Това можем да определим като „идеология на полиса“ – комплекс от идеи, споделяни от мнозинството граждани, за отношението между индивида и гражданина, между публичната и частната сфери.

Ролята на политическия режим

Един от основните въпроси на политическата теория е, доколко типът на политическия режим определя модусите на политическото участие и разбирането за политиката. Очевидно е, че политическият режим задава определени рамки както на позволеното и непозволеното политическо действие, така и на смисъла на едно и също политическо действие. Един уличен протест има различни значения, смисли и рискове при авторитарния и при демократичния режим. Гласуването на редовните избори има един смисъл в ситуацията на еднопартийна тоталитарна демокрация, съвсем друг смисъл в ситуацията на многопартийна либерална демокрация.

Предполага се, че трябва да съществува тясна връзка между едно разбиране за политиката и реалните възможности за практикуване на гражданско политическо участие. Абстрактното разбиране за политиката не е възможно за масовия гражданин без практическа възможност за някакъв, дори и най-минимален, опит в политическо участие. При липсата на средства за масова информация, които да разпространяват определени разбирания и информации за политическия живот, при липсата на мрежа от посредници, чрез които политическите послания и идеи достигат до една масова публика, при липсата на повтарящи се практики на гражданско участие в политическите дейности (дискусии за политика на публични места, събрания, гласуване, срещи с избраници, убеждаване на други граждани и т.н.) е трудно да си представим процеса на изработване на политически разбирания. Следователно наличието на форми на ангажиране на гражданите в политически дейности е условие за

изработването на представи за политиката (дори и тези форми да са резултат от масова политическа мобилизация по инициатива на властта). Можем да допуснем, че в ситуация, когато няма почти никакво политическо участие, каналите за получаване на представа за политическия живот могат да се сведат единствено до масовото образование, до усвояването на историята на политическия живот, включително на чужди държави. Това би било усвояване на политика като нещо чуждо или чуждестранно, опит, свършено различен от собствения. Това е най-често ситуацията в общества, които „откриват политиката”, като например българското общество след Освобождението.

Съществуват разбирания, според които политика съществува единствено и само в демократични режими, а в недемократичните съществуват единствено форми на властване и господство. Основанията за такова разбиране са, че при недемократичните политически режими липсват предпоставките за масово гражданско участие в политическия живот, което да е доброволно, автономно и свободно. Според тази гледна точка авторитарните и тоталитарните режими не се характеризират с политика, защото при тях едно от основните политически измерения – политическата борба, сблъсъкът на различни интереси и търсенето на начини за решаването на политическите конфликти – е потиснато и не се проявява при липсата на демокрация. Смятам, обаче, че такъв подход е нормативно обременен, защото свързва присъствието или липсата на политика с наличието на точно определен тип политически режим – либералната демокрация или античната демокрация (режими, които могат да се квалифицират в термините на класификацията на Аристотел като „добри”, т.е. основаващи се на общото благо). Тогава остава да решим, какъв термин (или категория) трябва да използваме за процеси аналогични на политическите, в недемократичните режими. Мисля, че това няма да има полезен резултат и приемам, че политиката съществува независимо от политическия режим, различават се само някои от нейните модуси, като например формите и методите на гражданското участие в политиката.

Все пак демокрациите притежават най-развита палитра от форми на участие на политиката – вероятно по този показател можем да използваме своеобразна скала на оценка на политическите режими от гледна точка на гражданското участие в политическия процес. Тук обаче е нужно да приемем малко по-различна от обичайната класификация на режимите.

Аристотел употребява шест категории на политическите режими в зависимост от целта на управлението (общото благо или частните интереси на управляващите) и от характеристиките на управляващия център (едноличен, групов или масов). Така и до днес употребяваме категориите монархия, аристокрация и полиция (демокрация в днешните разбирания), както и тирания, олигархия и охлокрация (демокрация в термините на Аристотел. Историята на политическите идеи впоследствие изработва нови класификации: в Просвещенската философия най-честите категории на политическите режими са деспотизъм, монархия и република (при Монтезкьо, например). През XX век ще се наложи друга класификация: авторитаризъм, тоталитаризъм и демокрация (при Хана Арндт, например). Успоредно с тези политико-философски класификации се развива мрежа от други класификации на политическата социология, където политическите режими се определят в зависимост от повече измерения на сравнението. Това позволява въвеждането на повече категории режими и тяхното нюансиране, особено когато говорим за представителното управление. Много изследователи на представителното управление го дефинират като специфична комбинация на демокрация (либерална и представителна) и на олигархия (демократична). (Manin 1996 : 15) По същия начин се квалифицират и

комунистическите политически режими от съветски тип в Централна и Източна Европа след 1956 г., дефинирани различно като пост-тоталитаризъм, нео-авторитаризъм и т.н. Нуждата от нюанси в дефинирането на политическите режими произтича от удивителното съвпадение на някои политически стилове и практики при сравнението на режими, които теоретично дефинираме като противоположни (в това отношение възможността да се анализира опитът на режимите на нацистите в Германия от 1933 до 1945, на фашистите в Италия от 1922 до 1943 или на болшевиките в СССР от 1929 до 1956 като „тоталитарна демокрация” е несъмнено парадоксална, но изглежда плодотворна при търсенето на сравнителни измерения на различните политически режими).

Това съображение е важно за разбирането и квалифицирането на различните политически режими в България след Освобождението с оглед на общата рамка, която те задават на гражданското участие и на разбирането за политиката. Най-общата квалификация на политическите режими в България следва общоприетата хронология на историческия процес, където годините 1879, 1944 и 1989 са основни репери, разграничаващи началната ограничена демокрация⁶, комунистическото управление и съвременния демократичен режим. Но тази класификация също подлежи на нюансиране, именно поради вътрешната еволюция на тези типове политически режими. Разграничението на периода на ограничена представителна демокрация може да се направи във връзка с развитието на политическото участие преди и след 1918 г., но допълнителни нюанси могат да се направят и в рамките на тези два под-периода. Същото се отнася и до комунистическия режим – начина на властване, формите на масова политическа мобилизация са различни до 1956 г. и след това, публичността е различна след 1985 г., времето на „перестройката”, и преди това. Периодът на демократично развитие след 1989 г. също подлежи на разделяния, макар с оглед на сравнително късото историческо време от 20 години това да не е съвсем оправдано, още повече че няма съществени изменения в политическия режим.

Съвременната либерална демокрация като форма на представителното управление също се класифицира много по-нюансирано, заради натрупания вече огромен опит от нейното съществуване и приложение като форма на политически режим в различни общества и при различни социални и културни условия след края на Втората световна война. В изследователската литература съществуват няколко нормативни категории по отношение на определението за това, що е демокрация. Обичайно изискванията към един политически режим, за да бъде определен той като демократичен, включва следните предпоставки, ако се позова на Айрис Марион Ъънг в нейното капитално изследване за връзката между равенството и демокрацията: (Young 2000: 11)

- политическо равенство на гражданите;
- съществуване на публичност (наличие на публично пространство)
- механизми на представителство (на интересите, на социалните групи, на гражданите)
- самоопределение (на идентичностите, на групите и индивидите).

⁶ Използвам израза „ограничена демокрация” най-вече поради липсата до 1945 г. на действително всеобщо изборно право в България, включващо жените, както и поради нестабилността на режима на представителна демокрация, прекъсван нееднократно от държавни преврати (1882, 1923, 1934 и 1944), остри политически сблъсъци, имащи характера на граждански войни (1923-1925; 1941-1944) и авторитарни управления (1887-1894, 1923-1929, 1934-1944).

Тези характеристики трябва да са налични във всяка съвременна политическа организация, за да можем да я характеризираме като демократична. Тези общи характеристики, присъщи на всяка съвременна демокрация, не изчерпват съдържанието на този тип политически режим. Демокрациите се различават по не по-малко други характеристики, които също са съществени за тяхното функциониране и повечето от които са свързани с формите и модусите на политическото участие.

Мнозина изследователи посочват, че политическите общности се различават по механизмите на включване и изключване на индивидите. Но понятията включване и изключване губят обаче всякакъв смисъл, ако се използват за назоваване на всички проблеми свързани със социалните конфликти и несправедливостта. Включеността в нашия контекст предполага участие в процеса на вземане на решения, т.е. в политиката. Демократичният идеал обичайно изисква такова политическо включване. (Young 2000: 13). Разбира се, съществуват и други виждания за значението на политическото включване като критерий на демокрацията, но при всички случаи можем да приемем, че минималното включване е *conditio sine qua non* на демокрацията, независимо от нейната разновидност. Включването в политическия процес е проява на политическото равенство на гражданите, което не би имало никакъв смисъл, ако гражданите не са същевременно и участници в политическия процес, дори на минимално равнище.

От гледна точка на типа на включеност на гражданите, цитираната Айрис Марион Ъънг дефинира два модела на демокрация: агрегираща и делиберираща (Young 2000: 18). Агрегиращата демокрация се основава съвкупността от политически предпочитания, като най-разпространеното и най-силно отстояваното е всъщност от значение. Така всеки има право да изразява предпочитанията си, но се взима предвид едно от тях – споделяното или приеманото от мнозинството и зад което стои най-добре организираната част от обществото. Проблемът тук е, че предпочитанията се взимат като даденост, а не като резултат от процес на взаимодействие на гражданите. Идеята за публичност в случая е ограничена, защото публичността се ражда и съществува във взаимодействието. Тук рационалността на политическото действие е индивидуална, а не колективна. (Young 2000: 20)

Делибериращата демокрация се основава на откритата дискусия и на убеждаването на другите, т.е. на промяната на предварителните предпочитания. Нормативните идеали на делибериращата демокрация са включването, политическото равенство, разумността (което означава най-вече готовността да се чуят и други аргументи). Тук публичността е от особено значение. Публиката в този смисъл е „множество от различни индивидуални и колективни опити, истории, привързаности, идеали, интереси и цели, които се съпоставят едно с друго на дискусия по колективни проблеми в рамките на обща мрежа от процедури”. Тази форма (модел) на демокрация е делиберираща, защото не само регистрира различните идеи, но и ги трансформира. (Young 2000: 25-26).

Устойчивата форма на демократичния режим в България, независимо дали говорим за първата ѝ, ограничена фаза, или за съвременната ѝ фаза след 1989 г., е агрегираща демокрация. В политическата култура на българското общество липсва опит и ценности, които да подхранят делиберативна демокрация. Причините са разнообразни, но донякъде свързани и със социално-демографските и социално-професионалните характеристики на българското общество, липсата на продължителна градска култура и на практики на публично общуване. В много по-голяма степен са били практикувани такива форми на политическа комуникация, които са се основавали на ясното разграничение на ролите на лидерите (ораторите, водачите, елита) и аудиторията (слушателите, народа). В мащабното си изследване за българската политическа култура Пламен Георгиев дефинира господстващия тип като „собствено-българска

верноподаническа култура” (Георгиев, 2000: 191). Тя се затвърждава най-вече от авторитарните практики, въпреки формално демократичния политически режим след Освобождението. Така господстващата култура формира навици на изчакване, очакване, надежди към правителството и властта, а не култура на гражданска активност и гражданско участие. Пламен Георгиев изтъква, че елементите на участващата българска култура за били силно ограничени с разгрома на Априлското въстание от 1876 г., когато основни обекти на репресията са именно политически активните българи. Все пак това донякъде може да се компенсира от завръщането в страната след Освобождението на изучили се в чужбина българи (особено тези, идващи от Франция, Швейцария, Германия и Австрия), носители на познания за друг политически опит. Това, разбира се, съвсем не е очевидно, защото повечето от тези българи не участват в политически дейности в страните, където се учат. Изключенията са най-вече в средите на марксистите като Д. Благоев и Я. Сакъзов.

Съставна част от „идеологията на полиса” е разбирането на ролята и съдържанието на гражданското общество. Съзнанието за гражданското общество е важен елемент в разбирането за политиката. В теоретичните изследвания на политиката темата за гражданското общество е стара. Най-често сред модерните автори се позовават на Антоний Грамши и на неговото разбиране за гражданското общество. В „Затворнически тетрадки” (1923–1927 г.) той пише: „Онова, което засега можем да направим, е да установим две големи надстроечни равнища: едното може да бъде наречено „гражданско общество”, което е съвкупността от организациите, обикновено наричани „частни”, и „политическото общество” или „държавата”... те съответстват на функцията на „хегемонията”, която доминиращата група упражнява върху цялото общество, и функцията на „прякото господство”, което се упражнява от държавата и „съдебната” власт.” (Gramsci 1983: 247)⁷

Джийн Коен и Ендрю Арато в референтната си книга „Гражданското общество и политическата теория” се опират на разбирането на Хабермас, което разграничава системата и жизнения свят. (Cohen, Arato 1992) Системата включва държавата (властта) и икономиката (парите). Жизненият свят (lifeworld) включва гражданското общество (асоциативните дейности). В тези три сфери съществуват различни типове координация на дейностите. Системите са анонимни, докато гражданското общество се структурира чрез комуникативното взаимодействие. (Young 2000 : 158-159) Съществуването и функционирането на гражданското общество предполага публичност, публична сфери на взаимодействие на индивидите. Нанси Фрейзър смята, че публичната сфера винаги има тенденцията да бъде доминирана от привилегированите групи. Оттук има нужда да се говори не за една, а за различни публични сфери, за множество публичности. Публичната сфера е първичната връзка между хората и властта. Затова качеството ѝ зависи от способността ѝ да бъде пространство за опозиция и отговорност и за влияние върху политиките. (Fraser 1992& 111-112; Young 2000 : 170-173).

Институционално-културният комплекс се характеризира с определена организация на публичността и, следователно, с определено място и функции на гражданското общество. Не съществува еднообразен модел на отношение между политическо и гражданско общество, което е другият, колективният, израз на отношението между гражданина и индивида в термините на Жан-Мари Донегани и Марк Садун (Donegani, Sadoun 2007). Въпросът не е дали изобщо съществува гражданско общество, както често такъв въпрос се задава по отношение на България след 1989 г., а какъв тип

⁷ Затворнически тетрадки, Тетрадка 12.

гражданско общество (организирана частна сфера на публичност) се изгражда, кои са доминиращите в него актьори (привилегирвани групи) и какви принципи господстват в тази „частна публичност“.

Цитирана литература:

- АЛМОНД Г., ВЪРБА С. Гражданската култура. София, ГалИко, 1998.
- ВЕБЕР М. Социология на господството. Социология на религията. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.
- ГЕОРГИЕВ, ПЛ. Българската политическа култура. София, К&М, 2000.
- КАРАСИМЕОНОВ Г. Политика и политически институции. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005.
- КОНСТАН, Б. Курс по конституционна политика. Том 1. За свободата при модерните народи. София, Кама, 2002.
- ТАНЕВ Т. Политическата култура. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001.
- ТОКВИЛ, Ал. дьо. За демокрацията в Америка. Първа част. София, Избор, 1995.
- ХАБЕРМАС Ю. Философският дискурс на модерността. Плевен, ЕА, 1999.
- ХАБЕРМАС, Ю. Структурни изменения на публичността. София, Център за изследване на демокрацията, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.
- BRAUD, Ph. Penser l'État. Éditions du Seuil, 1997.
- COHEN, J., ARATO, A., Civil Society and Political Theory. Cambridge, MIT Press, 1992
- DELOY, Y. Sociologie historique du politique. Paris, La Découverte, 1997.
- DONEGANI J.-M., SADOUD M. Qu'est-ce que la politique? Gallimard, 2007.
- FRASER, N. „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“. In: Habermas and the Public Sphere (Craig Calhoun, ed.). Cambridge, MA: MIT Press. 1992, 109-142.
- GRAMSCI A., Textes. Paris, Éditions sociales, 1983.
- LAGROYE J. Sociologie politique, P.1992.
- LAGROYE, J. ; Barthe, Yannick ; Briquet, Jean-Louis ; Dobry, Michel et al. (sous la direction de) La politisation. Paris : Belin, 2003.
- LIJPHART A. Patterns of democracy. New Haven: Yale University Press, 1999.
- MANIN B. Principes du gouvernement représentatif. Paris, Flammarion, 1996.
- NORDMANN, Чл. Bourdieu / Rancière. Paris, Ed. Amsterdam, 2006.
- PUTNAM, R. D. Bowling Alone. The collapse and revival of American community, New York: Simon and Schuster, 2000.
- YOUNG, I. M. Inclusion and Democracy. Oxford, N.Y., Oxford university press, 2000.